

**Бердібаева С.Қ.¹, Нүсіпжанова Б.Н.², Бердібаев С.Қ.³,
Файзуллина А.К.⁴, Алимжанова А.Ш.⁵, Бекенова Ж.Н.⁶**

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., e-mail: catok-s67@mail.ru

⁴аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵профессор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asha.001@mail.ru

⁶гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bekenovazh588@gmail.com

**ФОЛЬКЛОР АРҚЫЛЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА БАҒДАРЛАНУДЫ
ДАМУ ТУРАЛЫ РҰХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ**

Мақалада балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын оқу-тәрбие процесінде фольклор арқылы дамыту рухани жаңғырудың негізі ретінде қарастырылған. Әлеуметтік статусы бар, «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан, яғни балалар үйінде тәрбиеленушілердің мектепте оқытылатын фольклор материалдары және арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық және ойын сабақтары арқылы этностық сана мен құндылықтарға бағдарлануды өзара байланысты дамыту ерекшеліктері жан-жақты зерттелген. Ғылымдар мен білімдер жүйесінде тұлғаның онтогенезде дамудың маңызды кезеңі болып табылатын жеткіншек жасындағы балалардың өзіндік санасы және оның маңызды сипаттамасы құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастыру мәселесін қарастырған зерттеу жұмысының тақырыбының өзектілігі, еліміздегі жаңа қоғамдық экономикалық әлеуметтік өзгерістерді негіздейтін талаптарымен тікелей байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік экономикалық дамудың өзгеруі, қоғамдық тарихи процестердің өрістеуі, білім сферасындағы өзгерістердің барлығы жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы ерекшеліктерін зерттеуге байланысты жаңа зерттеу бағыттарын жасауды талап етеді. Еліміздегі әртүрлі жағдайлар міндетті түрде жеткіншектердің психикалық даму мазмұнына, формаларының сипатына әртүрлі өзгерістер әкеледі. Сондықтан өзіндік санамен қатар этностық сананы, құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастыру мәселесіне қатысты психологиялық-педагогикалық зерттеулерді күшейтуді шарттандырады және сананы модернизациялау негізінде рухани жаңғырудың негізін қалайды. Психологиялық практика сферасында балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің өмірлік мәнді деген құндылықтарға бағдарлану мазмұнын белсендіру аса маңызды сұрақтардың бірі. Сондай-ақ балалар үйінде тәрбиеленушілердің тұлғалық дамуындағы ұлттық салт-дәстүрлер және ұлттық мәдениеттің құндылықтарын дамытудың рөлін зерттеу әрқашанда маңызын жоймайтын рухани жаңғырудың және психологиялық-педагогикалық мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу өзектілігі өмірдің бір қыры болып табылатын, балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы өзіндік сана мен этностық сананың дамуын құндылықтарға бағдарлану жүйесімен байланысты оқу-тәрбие процесінде дамытумен тікелей байланысты. Сонымен бірге балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын сана, этностық сананың дамуымен тығыз байланысты болатын жағдайларға психологиялық тұрғыдан және педагогикалық тәсілдермен әсер ету жолдарын жасаудың теориялық және әдіснамалық негізін құрумен байланысты мәселелер болып отыр.

Түйін сөздер: сананы модернизациялау, рухани жаңғыру, психикалық даму, құндылықтарға бағдарлану, фольклор психологиясы, балалар үйінде тәрбиеленушілердің психологиялық ерекшеліктері, этностық сана, этномәдени құндылықтар, психикалық субдепривация.

Berdibayeva S.K.¹, Nussipzhanova B.N.², Berdibayev S.K.³,
Faizulina A.K.⁴, Alimzhanova A.Sh.⁵, Bekenova Zh.N.⁶

¹doctor of psychological science, professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²professor, Kazakh National Academy of Choreography, Kazakhstan, Astana, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian University, Kazakhstan, Astana, e-mail: kuandik_1971@mail.ru

⁴associate professor Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵professor, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty, e-mail: asha.001@mail.ru

⁶master of arts, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bekenovazh588@gmail.com

The development of value orientation through folklore as an assessment of spiritual modernization

The article considers the development of the orientation of adolescents brought up in orphanages through folklore in the educational process as a basis for spiritual modernization. Comprehensively studied the features of the development of interconnected orientation to ethnic consciousness and values through cognitive and playful activities that have social status, live in conditions of «mental sub-deprivation», that is, they study the features of development in pupils of orphanages studied in the school of folklore materials and specially organized joint dialogues. Self-assessment of young children, which is the most important stage of personality development in ontogenesis in the system of Sciences and knowledge, and its most important characteristic is directly related to the requirements justifying new socio-economic social changes in the country. Changes in the socio-economic development of society, the development of socio-historical processes, all changes in the educational sphere require the development of new research areas related to the study of the characteristics of personal development of adolescents. Different situations in the country necessarily lead to different changes in the content, the nature of the forms of mental development of adolescents. Therefore, along with self-education, it causes the strengthening of psychological and pedagogical research on the formation of ethnic consciousness, the system of value orientation and lays the Foundation for spiritual modernization on the basis of modernization of consciousness. One of the most important issues in the field of psychological practice is the activation of the content of the orientation of children's home to vital values. Also, the study of the role of the development of national traditions and values of national culture in the personal development of children's home is one of the problems of spiritual modernization and psychological and pedagogical modernization, which is not always irrelevant. The relevance of the study is directly related to the development in the educational process associated with the system of value orientation of the development of self-consciousness and ethnic consciousness in the personal development of children in the orphanage, which is one of the aspects of life. At the same time, issues related to the creation of theoretical and methodological foundations for the creation of ways of psychological and pedagogical impact on the conditions closely related to the development of consciousness, ethnic consciousness, orientation of children's home values.

Key words: modernization of consciousness, spiritual renewal, mental development, focusing on the values, folk psychology, the psychological characteristics of children of ethnic consciousness, ethno-cultural values, mental sub-deprivation.

Бердибаева С.К.¹, Нусипжанова Б.Н.², Бердибаев С.К.³,
Файзуллина А.К.⁴, Алимжанова А.Ш.⁵, Бекенова Ж.Н.⁶

¹доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²профессор, Казахская национальная академия хореографии, Казахстан, г. Астана, e-mail: bibigul-08.08@mail.ru

³старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, e-mail: catok-s67@mail.ru

⁴старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: akfaizullina@mail.ru

⁵профессор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: asha.001@mail.ru

⁶магистр гуманитарных наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bekenovazh588@gmail.com

Развитие ценностной ориентации через фольклор как основа духовной модернизации

В статье рассматривается как основа духовной модернизации развитие ценностной ориентации подростков, воспитывающихся в детских домах, через фольклор в учебно-воспитательном процессе. Всесторонне изучены особенности развития ценностной ориентации

через познавательные и игровые занятия с детьми, которые имеют социальный статус, живут в условиях «психической субдепривации», т. е. изучаются особенности развития воспитанников детских домов на основе фольклорных материалов и специально организованных совместных диалогов. Самооценка детей раннего возраста, являющегося важнейшим этапом развития личности в онтогенезе в системе наук и знаний, и его важнейшая характеристика напрямую связаны с требованиями, обосновывающими новые общественно-экономические социальные изменения в стране. Изменения в социально-экономическом развитии общества, в развитии общественно-исторических процессов, все изменения в образовательной сфере требуют разработки новых исследовательских направлений, связанных с изучением особенностей личностного развития подростков. Любые ситуации в стране обязательно приводят к изменениям содержания, характера, форм психического развития подростков. Поэтому, наряду с самообразованием, необходимо активно проводить психолого-педагогические исследования по вопросам формирования этнического сознания, системы ориентации на ценности на основе модернизации сознания. Одним из важнейших вопросов в сфере психологической практики является активизация содержания ценностной ориентации воспитанников детского дома на жизненно значимые ценности. Также изучение роли развития национальных традиций и ценностей национальной культуры в личностном развитии воспитанников детского дома является одной из проблем духовной модернизации и психолого-педагогической модернизации, которая не всегда имеет значения. Актуальность исследования напрямую связана с развитием в учебно-воспитательном процессе, связанном с системой ценностной ориентации развития самосознания и этнического сознания в личностном развитии воспитанников детского дома, являющейся одним из аспектов жизни. Вместе с тем, вопросы, связанные с созданием теоретических и методологических основ создания путей психологического и педагогического воздействия на условия, тесно связанные с развитием сознания, этнического сознания, ценностной ориентации воспитанников детского дома.

Ключевые слова: модернизация сознания, духовная модернизация, психическое развитие, ценностная ориентация, психология фольклора, психологические особенности воспитанников детского дома, этническое сознание, этнокультурные ценности, психическая субдепривация.

Кіріспе

Қазақстан жаңа тарихи кезеңге өтті. Ел ба-сының ағымдағы жылдың жолдауында Қазақ-станның үшінші модернизациясының бастал-ғанын жариялады. Өз жолдауында Президент жаңа түрдегі модернизация өз мәдениетінді, ұлттық бейнеңді сақтау, тарихи тәжірибелер мен дәстүрлер модернизацияның сәтті болуының маңызды шарты деп атап өтті. Сонымен қатар жолдауда рухани жаңғыру ұлттық сананы өзгерту деп нақты атады (ҚР Президентінің халыққа жолдауы, 2017). Сонымен қатар Прези-дент ұлттық тарихымыздың мағынасы бірлескен үш жүйелі мағыналы міндеттерді біріктіреді – тиімді және қуатты мемлекет, бірлескен толе-рантты қоғам, Инновациялық экономика. Интел-лектуалды ұлт, интеллектуалды элита болу тура-лы жастарды рухани жағынан байытуды үлкен мақсат етіп қойып отыр.

Зерттеу негізі болған балалар үйінде тәрбие-ленушілердің құндылықтарға бағдарлануын оқу-тәрбие процесінде фольклор арқылы да-мыту ерекшеліктерін эксперименттік зерттеу және оларға психологиялық көмек берудің негізі психологиялық-педагогикалық жұмыстардың мүмкін деген жолдарын анықтау болды.

Психология ғылымындағы тұлғалық дамуды анықтайтын негізгі ықпалдар мен концепциялар және қазіргі жас жеткіншектерді зерттеуге психо-логия ғылымындағы базалық теориялар мен кон-цепциялар зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін құрайды (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Б.Г. Ананьев, Д.Б. Эльконин). Жеткіншектердегі тұлғалық дамудағы өзіндік санасы мен этностық санасын зерттеген негізгі зерттеу мектептерінің теориялары мен концеп-циялары, құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлануды зерттеген еңбектер, сонымен қатар С.М. Жакыповтың бірлескен диалог-ты танымдық іс-әрекет концепциясы зерттеу мәселесін анықтады.

Адам дамыған, әрі тұрақты этномәдени нор-малар мен құндылықтар жүйесінен құралатын толыққанды этностық өзіндік сананың иесі болу керек. Этностық сана-сезім – бұл көпжоспарлы түсінік (Филиппов Ю.В., Фирсова А.М., Гаври-лова, 2006: 170-179).

Белорус елінде жүргізген О.Л. Романованың зерттеуінде мектепке дейінгі жастағы, бастау-ыш мектептегі баланың және жасөспірім жаста-ғылардың бойындағы этностық бірдейліктің дамуы қарастырылған. Бастауыш мектептегі ба-лаларда этностық білімнің өсуіне мүмкіндіктің,

сонымен бірге оларда ересектерден алынған жүйеленген ақпараттың бар екендігінің байқалуын өз еңбегінде атаған (Романова О.Л., 1994).

Зерттеу барысында тұлға дамуындағы сана мен іс-әрекетке байланысты теориялық жағдайлар тұлғаның қалыптасуындағы іс-әрекеттік ықпалдар және жүйелік ықпалдың негізгі принциптері жайлы психологиялық зерттеу негіз болды, өзіндік сана мен этностық сана және құндылықтар мен құндылықтарға бағдарлану жүйесінің қалыптасуы жүйелілік ықпалмен сипатталды.

Топтың этностық өзіндік санасындағы, ұжымдық бірдейліктегі этностық маңызды құндылықтар, яғни осы топ үшін ерекше, саналы түрде меңгерілген, әрі басқа топтардан айырықшаланатын құндылықтар қатысады. Зерттеулердің қатарындағы В. Кросс және басқалардың еңбегінде этностық бірдейліктің даму сатыларының қатынасындағы өзіндік баға қарастырғанын Т.Г. Стефаненконың еңбегінде баяндалған (Стефаненко Т.Г., 2004: 243-264).

Зерттеуде ерекше әлеуметтік статусы бар жеткіншектерде этностық сана мен құндылықтарға бағдарлануды қалыптастыруға әкелетін оқу-тәрбие процестерін белсендіру, психологиялық көмек көрсетудің жолдарын жасау, іс-әрекет пен қарым-қатынаста эмоциялық сфераларын орнықтыру, өзіне және қоршағандарға позитивті қатынасты қамтамасыз ету өзіндік сананы дамытады және фольклорды қолдану этностық сананы қалыптастыра отырып рухани жаңғырудың негізі қаланады деген басты идея жүзеге асырылды.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің өзіндік сана мен этностық санасы және құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу дәрежесін, фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер жайлы түсініктерін, эмоциялық сферасының ерекшеліктерін саралай отырып этностық сананың негізі қалыптасты. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің этностық санасы мен құндылықтарға бағдарланудың дамуын фольклор арқылы қалыптастыратын эксперименттік зерттеуде арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық сабақтар олардың этностық санасында үлкен өзгерістер әкелді.

Зерттеу бағыты балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы құндылықтар жүйесін эмоциялық сфералармен арақатысты зерттеумен байланысты болды. Оқу-тәрбие процесінде фольклор материалдарын пайдаланып, балалар үйінде тәрбиеленушілердің

құндылықтарға бағдарлануын этностық санамен байланысты дамыту ерекшеліктері анықталды. Зерттеуде фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер құндылықтарға бағдарлануды қалыптастыру және этностық сананы дамыту құралы деп анықтап, оның психологиялық мәнділігін зерттелді.

Этностық сана-сезімдердің даму деңгейі жеке бір тұлғаның болсын, этностың болсын маңызды дәрежеде көпұлтты қоғамның психологиялық және әлеуметтік саяси атмосферасын анықтайды (Вяткин Б.А., Хотинцев В.Ю., 1996: 69-75). Этностық фактілердің мәнді және мағыналы сипатта өсуі этностық сана-сезімдерді күшейтеді.

Ұлттық құндылықтардың негізін құрайтын аңыз-әңгімелер, ұлттық фольклор ұжымдық ойлау негізінде ұрпақтан ұрпаққа психологиялық түсініктер ретінде беріліп отырған (Бердібаева С.Қ., 2006: 102). Этнопсихологиялық түсініктер ұлт өкілдерінің табиғатын түсіндіруші, балада қалыптасатын этностық сананың негізі болып табылады. Сондықтанда ұлттық мәдени құндылықтар – халықтың интеллектік деңгейін, мәдениеттілігін бекітеді.

Жеткіншек жасындағы өзіндік сананың ерекшеліктері мына жағдайдан көрінеді: ішкі әлемі күрделеніп, өзіндік танудың тереңдеуі пайда болады. Жеткіншектердің этностық санасын қалыптастыру мәселесі білімдер жүйесінде шешімін күттірмейтін сұрақтардың бірі. Фольклор, ұлттық салт-дәстүрлер сияқты ұлттық мәдениет көрсеткіштері сол халықтың жады, ойлау көрсеткіші, этностың ойы, білімі, тәжірибелері, өмірлік құндылықтары болып табылады (Бердібаева С.Қ., 2012).

Зерттеу барысында арнайы ұйымдастырылған берілген фольклордың бір қыры халық эпостары балаларға терең психологиялық мазмұн қалдырады. Халықтық эпостар арқылы тұлғаны дамытудың психологиялық терең мазмұнын көруге болады (Вундт В., Вернер Г., Выготский Л.С.) (Бердібаева С.Қ., 2012). Құндылықтарға бағдарлануды зерттеудің педагогикалық-психологиялық аспектісі халықтың асыл мұралары – фольклор арқылы индивидтің психологиялық дамуымен байланысты болады.

Жеткіншектердегі құндылықтарға бағдарлану мен этностық сананы, барлық халықтың рухани құндылықтарының бірі болатын фольклор (халық эпостары) арқылы жүзеге асыруға болады. Оқу-тәрбие процестерінде үнемі оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану барысы өз жемісін береді.

Арнайы, жүйелі ұйымдастырылып берілген этномәдени құндылықтар балада терең пси-

хологиялық мазмұн қалдырады. Көптеген зерттеулерді талдау барысында халықтық қазына арқылы тұлғаны дамытудың психологиялық терең мазмұнын көруге болады (Вундт В., 1998).

Этностық ерекшеліктердегі танымдық іс-әрекеттің белсенділік факторы ретінде этносаралық өзара әрекеттің ықпалы туралы С.М. Жақыповтың еңбегінде назар аударылған (Жақыпов С.М., 2000: 18).

Этнос аралық қарым-қатынас ерекшеліктерін ескере отырып, бірлескен іс-әрекет процесін талдау барысында белгілі ғалым С.М. Жақыпов этносаралық қарым-қатынас жағдайында қалыптасатын мағына қалыптасудың жалпы қоры ақпараттың жалпы қорының психологиялық мазмұнын білдіреді деген тұжырымды ұсынады (Жақыпов С.М., 2002: 35-45).

Жаңа тәсілдердің бірі сабақты бірлескен диалогты танымдық формада беру, яғни бірлескен диалог формасы олардың танымдық іс-әрекетін белсендіреді, құндылықтарға бағдарлануын қалыптастырады. С.М. Жақыпов тұлғаның этностереотиптері мен құндылықтарға бағдарланудың ортасына этностық жаңсақ нанымдарды орналастырады. Осы этностық жаңсақ нанымдар ұғымын базалық деп көрсетіп, «мағыналық құрылымдар» дейді, құндылықтарға бағдарланудың негізін береді, білімді меңгеру процесі мән мен мағынаға байланысты болады (Жақыпов С.М., 2003: 114-149).

Жеткіншектер өздерін үнемі «іштей өз өзімен ұқсастырып» қабылдайды. Олардың өздерін қабылдауы кері байланыс арқылы тұлғааралық қарым-қатынас тәжірибесімен байланысты болады (Эриксон Э., 1996).

Жеткіншектер өздері тіпті кездеспеген жағдайлар үшін де ережелерді қалыптастыруға қызығулар танытады. Бұл саты үшін моралды ойлау тән болады, сол ойлау тек жеке өзінің және тұлғааралық жағдайларды ғана емес әрі әлеуметтік, этностық сұрақтарды да қамтиды (Lickona T., 1976).

Бір қатар шет елдік зерттеулерде өзіндік сәйкестікті қалыптастыру мен тәрбиенің арасында белгілі бір байланыс бар екені зерттеледі. Сол зерттеулер жеткіншектің эго-өзіне сәйкестігі мен бала – ата-ана қатынастарының арасында байланыс тапқан (Райс Ф., 2000). Сондықтанда толық отбасында тәрбиеленуші жеткіншек пен балалар үйінде тәрбиеленушілердің арасында көптеген психологиялық айырмашылықтар бар екені баршамызға аян.

Тұлғаның дамуында белгілі бір бұрмалануды туғызатын «Психикалық суб-

депривация» жағдайында өмір сүріп жатқан біздің қоғамның көптеген мүшелері өкінішті болса да бар екені бәрімізге аян. Балалар үйінде тәрбиеленушілер үшін ересектер орталық фигура болып табылады, балалар солармен тығыз қарым-қатынас орнатқысы келеді, жақындағысы келеді, бірлескісі келеді. Толық мәнді тұлға болып өсу үшін бала эмоциялық жайлы және тұрақты жағдайда тәрбиеленуі керек. Әсіресе тәрбие процесіндегі маңызды кезең тәрбиешінің «эмоциялық резонансқа», тәрбиеленуші балалардың ішкі әлемімен «эмоциялық бірге әсерленуге» қабілетті болуы керек. Сонымен қатар балалар үйінде жұмыс жасайтын тәрбиелеушілерде жоғарғы мазасызданудың болмауы да маңызды жағдай. Себебі жоғарғы мазасыздану күйі теріс эмоцияларды жинайды.

Құндылықтарға бағдарлану жас ұрпақтың тұлғалық дамуын болжауға негіз болады. Фольклор – құндылықтарға бағдарланудың негізі. Фольклор әлеуметтік интеграция процесінің жетілдіруде жеткіншектің жоғарғы құндылыққа бағдарлануында және өзін тарату потенциалдарында, олардың идентификациясында ерекше рөл атқарады. Жеткіншектердегі этностық санасының дамуы және ұлттық мұралар – фольклор арқылы қалыптасқан құндылықтарға деген позитивті қатынастың қалыптасуы оларға тұтастай әсер етеді, өнер, мәдениет, қоғамдық өмірге сәйкес өнегелік түсініктерін, құндылыққа бағдарлануларын қалыптастырады.

Жетім балалар қазіргі қоғамның әлеуметтік-психологиялық мәселесі. Үлкендердің (тәрбиешілердің) жиі ауысуы, қатынастар мен тәжірибелердің үздіксіздігін бұзады. БҮТЖ-дің (балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектер) өзіндік ерекшелігі бар өмір жағдайы оларда эмоциялық депривацияны туындатады, психикалық дамуды бұзады, эмоциялық сферасын бұрмалайды. Оқу-тәрбие процесінде БҮТЖ-дің этностық санасы мен оның негізгі бір сипаттамасы құндылықтарға бағдарлануы ұлттық мәдениет – фольклор, салт-дәстүрлер негізінде қалыптастыру сұрағы педагогикалық психология үшін ең өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасын өзара байланысты зерттеу психологиялық-педагогикалық маңызды мәселе. Жетім-балалар әрқашанда қоғамның әлеуметтік-психологиялық өзекті мәселесі болып табылады. Елімізде болып жатқан саяси-экономикалық-әлеуметтік

процестер «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан балалар үйінде тәрбиеленушілердің психикалық дамуына әртүрлі өзгерістер әкеледі.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасының өзара байланысын диагностикалық зерттеу.

Зерттеу әдістері – фольклор, ұлттық салт дәстүрлер жайлы түсініктерін анықтайтын авторлық анкета, мазасыздану деңгейін зерттейтін шкала (Ч.Д. Спилбергер, Ханин), өзіндік бағалау шкаласы (Дембо-Рубинштейн), құндылықтарға бағдарлану әдістемесі (М. Рокич), «өмірлік мағына жайлы ойлану» әдістемесі (Х. Ниemi) эмоциялық есту тесті (В.П. Морозов) (Елисе-ев О., 2009), «Мен кімін?» тесті (М. Кун және Макпартлэнд), «Біз және олар» (Богардус шка- лалары), биографиялық әдіс (Палагина Н.Н., 2001), БҮТЖ-дің (Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектер) тарихи документтері, өздерінің «тарихын айту» бойынша әңгімелесу, өздері ойлап тапқан, қиялдаған оқиғалары жайлы шығарма жазу.

Талқылаулар

Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануы мен этностық санасын өзара байланысты зерттеу психологиялық-педагогикалық маңызды мәселе. Жетім-балалар әрқашанда қоғамның әлеуметтік-психологиялық мәселесі болып табылады. Елімізде болып жатқан саяси-экономикалық-әлеуметтік процестер «психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүріп жатқан балалар үйінде тәрбиеленушілердің психикалық дамуына әртүрлі өзгерістер әкеледі.

Зерттеуге 240 сыналұшы қатысты. (N = 240: N = 100 – эксперименттік топ – жетім балалар – А тобы; N = 100 – тексеру тобы-отбасында тәрбиеленушілер – Б-тобы; N = 20 – тәрбиешілер, N = 20 – отбасында тәрбиеленушілердің ата-аналары).

1-диагностикалық зерттеу. А-тобының құндылықтар жүйесі эмоциялық сфералармен арақатысты зерттелді. Зерттеу нәтижелері бойынша: сыналұшылардың эмоциялық күйді қабылдауы орташа есеппен 20,5% болса, ересек сыналұшыларда 8,1% болды.

А-тобының және тәрбиеленушілердің эмоциялық әсерлену мен күйлерді қабылдау деңгейі ғылымда бекітілген қажетті нормадан өте төмен көрсеткіш берді. Бөтен адамның дауысы арқылы сол адамның эмоциялық күйін адекватты қабылдау шегінің нормасы (төменгі нормасы) 65% болуы керек немесе одан ары қарай жоғарылайды.

Осы диагностикалық зерттеуде ересек сыналұшылардың тек 3-уі ғана, ал сыналұшылардың екеуі эмоциялық күйді дұрыс таныды, яғни олардың көрсеткіштері: 33% және 8% болды.

1-суреттен көріп отырғанымыздай ересек тобында берілген 5 эмоциялық күйді (қайғы, қуаныш, қорқыныш, ызалану және нейтраль эмоция) тану бойынша тек 3 эмоциялық күйді дұрыс тапса, ал сыналұшыларда 5 эмоциялық күйден 2 ғана адекватты қабылдағанын көреміз.

Сыналұшылардың эмоциялық сферасын толық анықтау мақсатымен олардың мазасыздану күйлері де зерттелді. Ересек сыналұшыларда мазасыздану деңгейі 9 сыналұшының 7-де мазасыздану деңгейі жоғары болды, ал сыналұшыларда 25 сыналұшыдан 16 балада жоғары мазасыздану күйі алынды. Осы екі топтың орташа көрсеткіштерін Стьюденттің t критерийі бойынша: ересек сыналұшыларда жеке бастық мазасызданудың орташа деңгейі – 42,5 (6,1) болса, сыналұшыларда 42,1(7,2) болды және екі мазасыздану деңгейлерінің (жеке бастық және ситуативті) арасындағы корреляция екі топта да жоғары болды (0,001). Осыған байланысты екі топтың да сыналұшыларында жоғары мазасыздану көрінісі айқын байқалды.

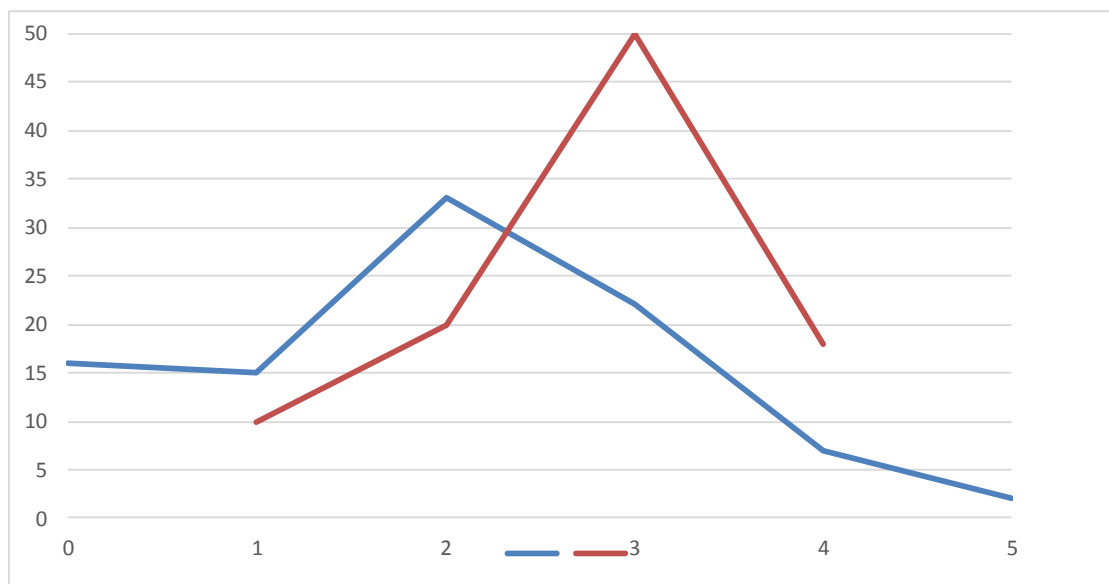
Өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері төмендегідей көрсеткіштерді берді.

Отбасында тәрбиеленіп жатқан сыналұшылардың өзін қабылдауы жоғары болды, алайда әдебиеттерде белгіленген тұлға дамуының жағымды сипатын қамтитын шекараға жетпеді (айырмашылықтар 0,001 деңгейде дәлді болды), ал оларға қарағанда А-тобының өзін қабылдауы сынды жағдайда болып отыр. Сыналұшылардың орташа мәндерін салыстырғанда А-тобы жәй сыналұшыларға қарағанда өзіндік қабылдауы төмен болды (айырмашылық 0,05 деңгейде дәлді).

Биографиялық әдіс және «Тарихты әңгімелеу» әдістемесі бойынша нәтижелер, контент талдау: А-тобы үнемі жағымсыз эмоциялық күйде болды, ата-анасын көп ойлайды, кейбіреулері өте терең ауытқу шекарасына кетіп

қалған, сондықтанда психологтың жұмысын көп талап етеді; өздерін енжар сезінеді, себебі ата-ана алақанының жылуын, белсенділік сипа-

тын көрмейді; ата-анасы жайлы қиялы балалар үйінде тұратын барлық жас кезеңдерінің ішінде жеткіншектерде қатты білінді.

1-сурет – Эмоцияны адекватты қабылдау бойынша екі топ сыналушыларының (тәрбиешілер және тәрбиеленушілер) көрсеткіштері (%)

1-кесте – Екі топтың өзін қабылдауы бойынша көрсеткіштері

Сыналушылар тобы	Тәрбиеленушілер			
	Балалар үйінде		Отбасында	
	S (өзін қабылдау)	s	S (өзін қабылдау)	s
Кіші жеткіншектер – балалар үйі	0,02	0,21	0,25	0,26
Үлкен жеткіншектер – балалар үйі	0,11	0,31	0,25	0,27
Отбасында тәрбиеленушілер	-0,03	0,35	0,31	0,17

2-диагностикалық зерттеу, бірінші кезең.

А-тобы нәтижелеріне қарағанда (65%) Б-тобының нәтижелері, яғни өмірді ұғынулары жоғары болды (88%). Тұрмыстың мәнділігін бастан кешіру деңгейі төмен болды (55%), ал екінші топта жоғары (74%). Ал өмірлік мақсат пен жоспардың болуы индексі бойынша А-тобы көрсеткіштері тіпті төмен болды (48%), ал екінші топта (71%). Жалпы алғанда өмірді ұғыну дәрежесі екі топта екі түрлі нәтиже көрсетті, 1 топта орташа есеппен 58% болса, екінші топта орта есеппен 83% болды.

Екі топтың да құндылықтарға бағдарлаудың қалыптасу деңгейлері анықтау нәтижелері бой-

ынша құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейлерінің арасында статистикалық мәнді айырмашылықтар табылды (Студенттің t критерийі). А-тобы – (42%) Б-топқа қарағанда (62%) құндылықтарға бағдарланудың деңгейі төмен. Тексеру Б-тобында құндылықтарға қалыптасу деңгейі 63% болса, ал қалыптаспағаны 21% болды, ал 16% қалыптасу сатысында болды. Ал А-тобы осыған сәйкес 27% қалыптасқан, қалыптаспағаны 49%, 24% қалыптасу сатысында болды.

Екі топтың терминалды құндылықтарының иерархиялық құрылымы, тексеру тобында (Б) терминалды құндылықтарға қатысты бағдар-

лануда жеке бастық, нақты және тұлға аралық құндылықтарды көрсетеді, ал эксперименттік топта (А) құндылықтарға бағдарлану жүйесінің

ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері бойынша бұл топта иерархиялық құрылымдарының қалыптаспағанын көрсетті.

2-кесте – Екі топ сыналушыларындағы құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейлері (%)

Қалыптасу деңгейлері	А тобы	Б тобы
1-деңгей (қалыптасқан)	27	63
2-деңгей (қалыптасу сатысында)	24	16
3-деңгей (қалыптаспаған)	49	21

3-кесте – Екі топ сыналушыларының өмірдің мағынасы жайлы сұрақтардың маңыздылығы дәрежесін анықтаудың салыстырмалы көрсеткіштері (%)

	А					Б					Айырмашылықтар		
	Ешқашан да	кейде	сирек	жиі	өте жиі	ешқашан да	кейде	сирек	жиі	өте жиі	X	x	мәнді
1	9	-	44	11	24	15	4	23	40	46	81.1	7.7	+
2	41	20	20	15	5	60	24	4	-	12	75.1	7.7	+
3	20	19	-	21	35	60	12	8	20	10	44.4	7.7	+
4	49	15	30	-	-	10	21	8	58	-	77.0	7.7	+

Екі топтың көрсеткіштерінің, яғни құндылықтарға бағдарлану мен өмірді ұғыну деңгейінің арасында белгілі бір корреляциялық байланыс табылды. Корреляциялық талдау Спирменнің корреляциялық рангілеу коэффициенті арқылы есептелінді. Ескерту: 1-сұрақтың маңыздылығы; 2-мұғаліммен талдау; 3-ата-анамен талдау (тәрбиешімен); 4-достарымен талдау.

Алайда құндылықтарға бағдарлану жүйесі қалыптаспа да бұл топтағы мәнді деген негізгі құндылықтарды бөліп көрсетуге болады, олар кәсіби және эстетикалық құндылықтарға бағдарланады. Екі топтың ұқсастығын мынадан көреміз, 2-3 орындарға отбасы және балаға байланысты құндылықтарды қояды, сонымен қатар материалды байлыққа жету құндылығын да қояды. Нәтижелердің арасындағы айырмашылықтардың мәнділігі «хи-квадрат» критерийімен есептелінді (3-кесте).

2 диагностикалық зерттеу – 2 кезең

Бақылау, әңгімелесу арқылы психологиялық жақындасып, шығарма жазғыздық («Фольклор, ұлттық салт-дәстүр» жайлы) және құндылықтарға бағдарлану және өмірді ұғыну зерттелді. Студенттің t критерийі бойынша статистикалық мәнділігі анықталды ($P > 0,001$

мәнділігінде $t=2,5$ статистикалық мәнді айырмашылық табылды).

Жауаптарды математикалық процедурамен өңдеу үшін қолданылатын тәсілдер берілген сұрақтар бойынша жасалды, барлығы 5 баллдық шкалада бағаланды: қазақ эпостары бойынша есімдерді дұрыс табуы, аңыз әңгімелерді білу білімдері, мәдениет қайраткерлерін білу бойынша дұрыс айтылған саны, басқа ұлттардан досының болуы, өз ұлтының мәдениетіне қатынасы, басқа ұлттың мәдениетіне қатынасы, ұлттық салт дәстүрлерді білуі, ұлттық ойындарды білуі, эпостық жырларды білуі, айтысты білуі, ұлттық музыканы білуі, мақал-мәтелдерді білуі, ұлттық мейрамдарды білуі, ұлттық әндерді білуі. Жауаптардан мына көрсеткіштер алынды: ұлттық салт-дәстүр – (25%), фольклор – 38%, тіл – 70%, ұлттық әдебиет пен өнер – 16%, басқа ұлттың мәдениетіне қатынасы – 24%. Көріп отырғанымыздай, А-тобынан этностық сананың төменгі деңгейін көреміз.

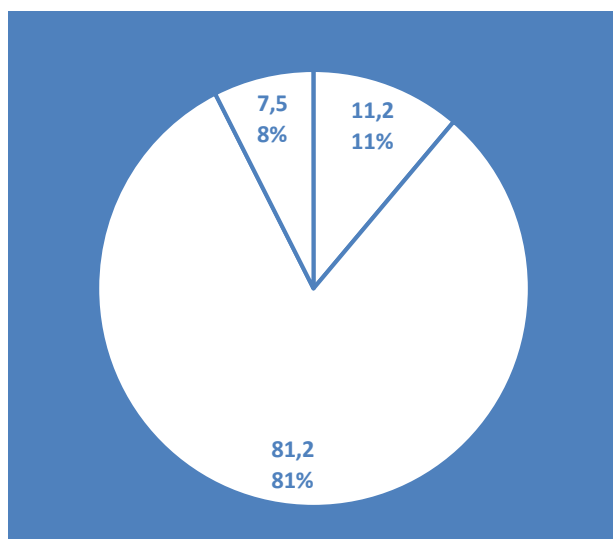
Тексеру Б-тобында бұл көрсеткіштер 38% процентке жоғары болды. Студент t критерийі бойынша екі топтың көрсеткіштерінің арасындағы айырмашылықтардың мәнділігі 0,001 деңгейінде сенімді болды.

3-диагностикалық зерттеу. А-тобының этностық санасының қаншалықты қалыптасқанын анықтау. «Біз» және «олар» атты Богардус шкаласы арқылы біз этностық толеранттылықты зерттедік. 5 этнопсихологиялық көрсеткіш алынды.

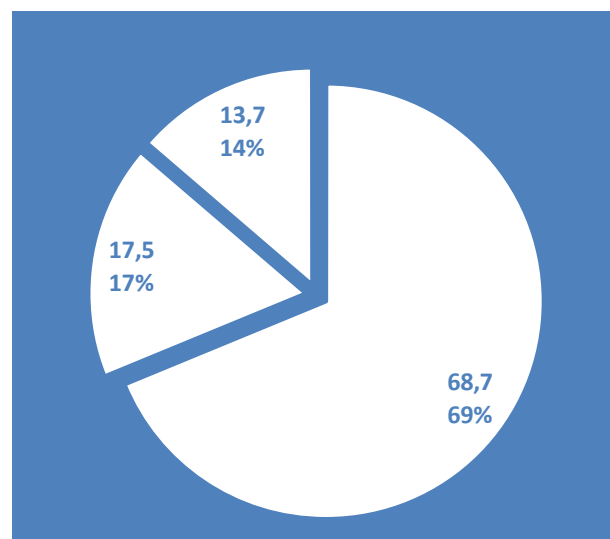
А-тобының ішінен өзі туралы пікірде «Мен-қазақпын» «этностық көрсеткішті» жуықпен, алдыңғы орындарда көрсеткендері (1-4): 11,2 % көрсетті, яғни зерттеуге қатысқан 80 сыналұшының 9 сыналұшысы 1-20 аралықтағы өзі жайлы 20 пікірдің біріне, «Мен-қазақпын» деген бағалауды жоғары қойғандар болса; ал мүлдем көрсетпегендері 81,2%, яғни 80 сыналұшының 65-сыналұшысы өзі туралы 20 пікірде «Мен-қазақпын» деп мүлдем жазбағандар; ал 80 сыналұшының 6 сыналұшысы өзі туралы

20 пікірде «Мен-қазақпын» деген бағалауды ортаға, соңына қарай қойғандар (10,18,19), яғни ортадағы көрсеткіш 7,5% болды.

Тексеру Б-тобында «Мен-қазақпын» «этностық көрсеткішті» жуықпен, алдыңғы орындарда көрсеткендері (1-4):17,5 % көрсетті, ал зерттеуге қатысқандардың ішінен 80 сыналұшының 14 сыналұшысы 1-20 аралықтағы өзі жайлы 20 пікірдің біріне, «Мен-қазақпын» деген бағалауды жоғары қойғандар; ал мүлдем көрсетпегендері 68,7%, яғни 80 сыналұшының 55-сыналұшысы «Мен-қазақпын» деп мүлдем жазбағандар; ал 80 сыналұшының 11 сыналұшысы өзі туралы 20 пікірде «Мен-қазақпын» деген бағалауды ортаға, соңына қарай қойғандар (10,18,19), ортадағы көрсеткіш 13,7% болды.

2-сурет – Эксперименттік топтың этностық көрсеткіші

3-сурет – Тексеру тобының этностық көрсеткіші

Қорытынды

1 диагностикалық зерттеу бойынша – Ересек сыналұшылардың қайғы эмоциясын көп таңдауы (65%) таң қаларлық жағдай емес, «жетім балалармен» жұмыс жасаудың өзіндік ерекшелігі бар екені белгілі. Ал біздің негізгі сыналұшыларымыз А-тобы қорқыныш пен нейтраль эмоцияларды көп таңдауы назар салуды, талдауды қажет етеді. А-тобының өзін қабылдау көрсеткіштері әртүрлі болса, отбасында тұратындарда неғұрлым біртектілікті көрсетті. Бұл жағдай сыналұшылардың әртүрлі жағдайда болуымен байланысты болып отырғаны түсінікті.

А-тобының ата-анамен байланысы не уақытша, не мүлдем үзіледі, бұл балалар мате-

риалды жағынан қамтамасыз етілсе де өздеріне таныс эмоциялық және әлеуметтік байланыстар жоғалады, оның сапалы дамуы өзгереді, психикалық депривация жағдайы күшейе береді.

Сыналұшылардың жауаптарын талдай отырып, мына жағдайларды көрсетуге болады: А-тобы өз өміріне теріс қатынасты, ал болашағына үмітпен қарау ойларын көреміз. Мысалы олардың жауаптарынан көруге болады: «Мен босқа туған жоқпын деп ойлаймын, жақсының бәрі алдымда» (Мұрат, 15 жас). «Өмірім туралы ешнәрсеге өкінбеймін, жаманның бәрі артта қалды деп ойлаймын» (Айжан, 14 жас). «Қандай өмір болды ол маған маңызды емес, оны ойлағым келмейді, мен оны өмірімнің беттерінен жырттып тастаймын» (Алма, 15 жас).

«Бұрынғыны ойламаймын, жаңа өмір бастағым келеді» (Жарас, 13 жас). «Менің туғым келген жоқ, енді туылған соң өмір сүру керек қой, бәрін ұмытқым келеді» (Мира, 14 жас).

Алайда олар болашақтары жайлы «тамаша болады» деп ойлайды, мәселен «Өмірім жақсы болатын барлық нәрсені жасаймын» (Азамат, 12 жас). «Жаңадан қайтадан туғым келеді, болашақта міндетті түрде бақытты боламын» (Анар 12 жас). Сонымен қатар өмірге, болашағына деген теріс қатынастарды да көрсетеді, мысалы «Өмірімді, болашағымды ойлағым келмейді, еш нәрсе өзгермейтін сияқты» (Сәуле, 15 жас). Ал тексеру тобындағылар өмірге деген қатынастары және болашағы туралы мүлдем басқаша пікірлерді береді, мысалы: «өмірім өте жарқын, болашақ ашық, сәтті болады» (Данаян, 15 жас). «Болашағым өте тамаша болады, отбасым, ақшам, балаларым болады» (Жансұлу, 13 жас).

2 диагностикалық зерттеу бойынша – А тобының иерархиялық құрылымдары тексеру тобына қарағанда құрылу сатысында болып отыр; тексеру тобындағылар (Б) үшін интеллектік, индивидуалды құндылықтарға бағдарланса, эксперименттік топ (А) кәсіби және басқаларды қабылдау құндылықтарына бағдарлануды алдыңғы орынға қояды. Тескеру Б-тобы кәсіби және басқаларды қабылдауды аз мәнді деп санаса эксперименттік оларды ең мәнді құндылықтарға бағдарлану деп санайды.

Құндылықтарға бағдарланудың қалыптасу деңгейі олардың өмірді ұғыну сипатынан тәуелді болды, екі топтағы құндылықтардың қалыптасуы мен қалыптаспау деңгейлерін салыстырдық. Үлкен айырмашылық екі топ бойынша ұлттық салт-дәстүрлерді білу және оны қолдану жағдайына байланысты болды, тексеру тобының жоғары көрсеткіш олардың отбасында тәрбиеленуімен байланысты шарттанады. Фольклор және ұлттық салт дәстүрлер жайлы терең білімдер, түсініктер құндылықтарға бағдарлануды дамытудың мүмкіндіктерін береді.

А-тобы өмірдің мағынасы жайлы сирек ойлайды, тексеру тобындағы сыналушылар жиі ойлайды. Алынған нәтижелер И.В. Дубровина айтқан пікірді, яғни А-тобы «білім» категориясынан «мән» категориясына өтпейді, ендеше балалар үйінің жеткіншектерінде құндылықтарға бағдарланудың қалыптаспауын осы жағдайға негіздеуге болады. Белгіленген инструменталды құндылықтарда құндылықтардың барлық категорияларының арасында статистикалық

мәнді айырмашылықтар табылды. Тескеру Б-тобы индивидуалды және интеллектік құндылықтарға бағдарланады. Бұл топта соңғы орынға басқаларды қабылдау құндылығына құндылықтарды кәсіби өзіндік тарату құндылықтарын қояды.

Алайда А-тобындағы сыналушыларда кәсіби өзіндік таратылу құндылығын бірінші орынға қояды, себебі олар балалар үйінде үнемі еңбекке, оны орындаушылыққа тәрбиеленіп отырады және болашағын көп ойлап, содан үміт күтеді, жақсы маман болса, өмірде өз орнын табамыз деп сенімділікке ұмтылады. Ал басқаларға деген шыдымдылық, басқаларды қабылдау құндылығын 3-4 орындарға қояды. Екі топтың ұқсастығы сол индивидуалды құндылықтарды (тәрбиелік, берік ерік күші, үлкен талаптар) ең мәнді құндылықтар деп бөліп көрсетеді.

А-тобы қосымша психологиялық көмекті қажет екендігін негіздейміз. А-тобына қарағанда отбасында тұратын сыналушылардың (Б тобы) – өмірді ұғынулары, құндылықтарға бағдарланудың қалыптасуы жоғары екені анықталды, айырмашылықтар А-тобы әлеуметтік статусы, эмоциялық сферасының орнықсыздығы, психикалық депривацияның әсерінен байланысты туындап отыр (2-кесте).

2 диагностикалық зерттеудің 2 кезеңі бойынша. А-тобы фольклор жайлы сұрақтарға өте аз жауап берген, ол сұрақтарға қатысты білімдер мектеп курсының бағдарламасында тұрғанына қарамастан білетіндері өте аз болды. Орта есеппен алған фольклор жайлы білімдері бар-жоғы 38% болды. Ұлттық салт-дәстүрлер жайлы сұрақтарға да өте төменгі көрсеткіш берді (25%).

Осы жағдайдың өзі көп ойландырады, мұның себебін сыналушылардың әлеуметтік статусы мен әлеуметтік ортасының шектеулігі жағдайларымен байланыстыруға болады. Ал тексеру Б-тобында эксперименттік топқа қарағанда жағдай жоғары болғанымен (55% және 52%) оны да ары қарай зерттеуді талап етеді, мұның бір себебі жеткіншек жасына байланысты өзіндік ерекшеліктер және дағдарыстармен байланыстыруға болады.

3 диагностикалық зерттеу бойынша. Қазіргі жеткіншектер балалар үйінде болсын, отбасында тәрбиеленіп жатқандар болсын өз елінде, ішінде жүргендіктен, әрі титулды этнос болғандықтан өздерін сол этносқа жатқызуды аса қажет деп санамайды, себебі ондай қажеттілік жоқ, жеткіншек жасының өзіндік ерекшеліктері де бұл жағдайға әсерін қатты тигізеді.

Екі топтың сыналушылары да этностық сана көрсеткіштері қалыптасу сатысында екенін көрсетті, айырмашылықтарындағы негізгі себептер әлеуметтік статустың әртүрлі болуына байланысты болады. Алайда жеткіншектерде фольклор, ұлттық салт-дәстүрлерді түсіну процесі, меңгеру сол арқылы қалыптасқан құндылықтарға бағдарлану жедел түрде бірден өтпейді, оған арнайы психологиялық-педагогикалық жағдайларды жасау қажет.

Сонымен:

1. Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлану жүйесі эмоциялық орнықтылықпен, үлкендермен мазмұнды қатынаспен тығыз байланысты дамиды және ұлттық мәдениет (фольклор) жайлы терең мазмұнды берілген білімдер этностық сана мен құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастырады және жағымды психологиялық жағдай жасайды.

2. Өзіндік сана мен этностық сананың, құндылықтарға бағдарланудың қалыптасқан жүйесі «Психикалық субдепривация» жағдайында өмір сүретін және басқа әлеуметтік статусы бар жеткіншектердің психикалық дамуын реттейді.

3. Этностық факторлардың әсері жеткіншектердің құндылықтарға бағдарлануын қалыптастыруға негізі болып табылады. Фольклордың, ұлттық салт дәстүрлерін меңгеру балалар үйінің жеткіншектерінде әлемуттену процесін

жетілдіреді, тұлғалық сапаларын, ұлттық сана сезімдерін дамытады, ұлттық мәдениет сфераларындағы құндылықтарға бағдарлану жүйесін қалыптастырады.

Ұсыныстар:

1. А-тобы және тәрбиешілерге эмоциялық күйлерін орнықтандыратын психокоррекциялық бағдарлама, психологиялық-педагогикалық ұсыныстар жасау керек.

2. Арнайы ұйымдастырылған бірлескен диалогты танымдық сабақтар негізінде фольклорды тереңдетіп оқытудың жағымды психологиялық-педагогикалық шартын жасау арқылы жеткіншектерде өзіндік сана, этностық сана және құндылықтар жүйесін қалыптастыру керек.

3. Көп ғасырлар бұрын жасалған эпостарда, ұлттық салт-дәстүрлерде құндылықтардың иерархиясы тұтасымен сақталғанын негіздей отырып, жеткіншектердің этностық санасы мен құндылықтар жүйесін өзара байланыста дамыту қажет.

4. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің эмоциялық сферасының дамуының әлеуметтік-психологиялық аспектісі, этномәдени құндылықтар жүйесі, мектептен кейінгі кезеңдерде этностық сана мен құндылықтарға бағдарланудың өзара байланысының психологиялық ерекшеліктері жайлы мәселелер болашақ зерттеудің негізін қалайды.

Әдебиеттер

- Бердібаева С.К. Айтыс өнерінің этнопсихологиясы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 186 б.
- Бердібаева С.К. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – Б. 102.
- Вундт В. Проблемы психологии народов / Преступная толпа. – М.: Институт психологии РАН, изд-во «КСП+», 1998 – 308 б.
- Вяткин Б.А., Хотинцев В.Ю. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности // Психологический журнал. – М., 1996. – Т. 17. – № 5 – С. 69-75.
- Джакупов С.М. Межэтническое взаимодействие как фактор активизации познавательной деятельности / Межвузский сборник научных трудов. Часть 1. 2000. – С. 18.
- Джакупов С.М. Экспериментальное исследования этнических предубеждений // Теоретические и прикладные проблемы социализации личности: Межвузский сборник научных трудов / под. ред. С.М Джакупова. – Алматы, 2002. – С. 35 – 45.
- Джакупов С.М. Методологические проблемы изучения совместной деятельности // Методологические проблемы общей психологии: Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 114-149.
- Елисеев О. Практикум по психологии личности. – СПб., Питер, 2009. – 512 с.
- Қазақстан Республикасының Президентінің халыққа жолдауы. 31.01.2017 ж.: «Қазақтанның үшінші модернизациясы: жандық бәсекеге қабілеттілік»
- Lickona T. Research on Piaget's theory of moral development // Moral development and behavior. – London, 1976. – P. 219–240
- Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2000. – 620 с.
- Романова О.Л. Развитие этнической идентичности у детей подростков. Дис. канд. психол. наук. – М., 1994. – 133 с.
- Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 2004. – С. 243-264.
- Филиппов Ю.В., Фирсова А.М., Гаврилова С.А. Этническое самосознание студентов гуманитарного ВУЗа// Мир психологии. – М.: Издательство «Московский психолого-социальный университет», 2006. – №1 (45). – С. 170-179.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996 – 592 с.

Этнопсихология: теория и методики / Под ред. Н.Н. Палагиной. – Бишкек: Изд-во Кыргызского-Российского Славянского ун-та, 2001. – 91 с

References

- Berdibayeva S.K. (2006) *Tvorchestvolyk is-arekettin etnopsikhologiyasy* [Ethnopsychology of creative activity]. -Almaty:Kazakh Universiteti [Kazakh University], 2006.- 102p.
- Berdibayeva S.K. (2012) *Aytys onerinin etnopsikhologiyasy* [Ethnopsychology of Aitys art]-Monografia -Kazakh Universiteti [Monograph. -Kazakh University], 2012.-186 p.
- Wundt V. (1998) *Problemy psikhologii narodov* [Problems of psychology of peoples] / *Prestupnaya tolpa* [Criminal crowd]. – М.: Institut Psihologi RAN [M.: Institute of psychology RAS, publishing house “KSP+”], 1998. – 308 p.
- Vyatkin, B. V. Khotin (1996) *Etnicheskoe samosoznanie kak faktor razvitiya individualnosti* [Ethnic self consciousness as a factor of personality development] // *Psikhologicheski zhurnal* [Psychological journal]. - М., 1996. - Vol. 17. - № 5, pp. 69-75.]
- Dzhakupov S. M. (2000) *Mezhetnicheskoe vzaimodeistvie kak faktor aktivizatsii poznavatelnoy deyatel'nosti* [Interethnic interaction as a factor of activation of cognitive activity] / *Mezhvuzovski sbornik nauchnykh trudov* [Interuniversity collection of scientific works]. Part 1. 2000. – 18 p.
- Dzhakupov S. M. (2002) *Eksperimentalnoe issledovanie etnicheskikh predubezhenii* [Experimental research of ethnic prejudices] // *Teoreticheskie i prikladnye problemy sotsializatsii lichnosti: Mezhvuzovski sbornik nauchnykh trudov* [Theoretical and applied problems of personality socialization: interuniversity collection of scientific works] / . edited by S. M. Dzhakupov. - Almaty, 2002. – pp. 35 - 45.
- Dzhakupov S. M. (2003) *Metodologicheskie problemy izucheniya sovmestnoy deyatel'nosti* [Methodological problems of studying joint activity]// *Metodologicheskie problemy obshei psikhologii*[Methodological problems of General psychology]:uchebnik [textbook.] -Almaty: Publishing house “Kazakh Universiteti”, 2003.- pp.114-149.
- Eliseev O. (2009) *Praktikum po psikhologii lichnosti* [Workshop on psychology of personality]. - SPb., Peter, 2009. - 512p.
- Kazakhstan Respublikasynyn Prezidentinin halykka zholdauy (2017) [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan.] 31.01.2017: *Kazakhstannyn ushinshi modernizatsiiasy: zhahandyk basekege kabilettilik* [“the Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness]
- Lickona T.(1976) *Research on Piaget’s theory of moral development* // *Moral development and behavior*. – London, 1976. – pp. 219—240
- Rice F. (2000) *Psikhologiya podrostkovogo i yunosheskogo vozrasta* [The Psychology of teenage and youthful age]. - St. Petersburg, 2000-620 p.
- Romanova O. L.(1994) *Razvitie etnicheskoy identichnosti u detei podrostkov* [Development of ethnic identity in children of teenagers]. *Dis.kand.psikhol.nauk* [Dis. cand. the course of studies. sciences] - М., 1994. 133 p.
- Stefanenko T. G. (2004) *Etnopsikhologiya* [Ethnopsychology]. - М., 2004. – pp. 243-264.
- Filippov, Yu. V., Firsova, A.M., Gavrilov, S. A. (2006) *Etnicheskoe samosoznanie studentov gumanitarnogo VUZa* [The Ethnic consciousness of students of humanitarian High school] // *Mir psikhologii* [World of psychology]. Publishing house-Moscow psychological and social University-2006. - №1 (45). – pp.170-179.
- Erikson, E. (1996) *Identichnost: yunost i krizis* [Identity: youth and crisis]. - М., 1996-592p.
- Etnopsikhologiya: teorii i metodiki* (2001) [Ethnopsychology: theory and methods] / N.N. Palagina. - Bishkek: Izd-vo Kyrgyskogo-Rossiskogo Slavyanskogo Universiteta [Publishing house of Kyrgyz-Russian Slavic University], 2001. - 91 p .